

تبیین نقش جنسیت و فرهنگ معیشتی در ساختار شکل‌گیری پلان‌های خانه‌های قاجاری (نمونه موردی: خانه‌های قاجاری خرم‌آباد)

سودابه محمدزاده^۱ ID، حسین سلطان‌زاده^۲ ID، امیرمسعود دباغ^۳ ID

^۱ گروه معماری، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، smohammadzadeh83@gmail.com

^۲ (نویسنده مسئول) گروه معماری، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، hos.soltanzadeh@iauctb.ir.ac

^۳ گروه معماری، دانشگاه سوره، تهران، ایران، Dabagh@soore.ac.ir

چکیده

مسکن فقط یک ساختار کالبدی نیست؛ بلکه پدیده‌ای فرهنگی می‌باشد و هدف آن ایجاد یک واحد اجتماعی سنتی براساس نیازهای کاربران در شرایط تکنولوژی، اعتقادی و اجتماعی آن دوران بوده است و بدون آگاهی و شناخت از آن‌ها، محیط‌های سنتی قابل‌درک نخواهند بود. مفهوم مسکن به‌عنوان کانون زندگی خانوادگی برای انسان در زمان و مکان، همواره مختلف بوده و این مفهوم تابع انتظارات و توقعات ساکنان و پاسخ به آن بوده است. تنوع الگوهای مسکن و معماری برگرفته از عوامل طبیعی، تاریخی، جغرافیایی، فلسفی، دینی، هنری و زیبایی‌شناسی انسان‌هایی است که در یک بستر تاریخی طولانی، آن‌ها را پدید آورده‌اند. هدف از پژوهش حاضر فهم ابعاد معنایی خانه‌های قاجاری و تحلیل مؤلفه فرهنگ معیشتی در نحوه شکل‌گیری و سازماندهی ساختار خانه‌های قاجاری در خرم‌آباد است. بر همین اساس، ۶ نمونه از خانه‌های قاجاری در خرم‌آباد را مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته‌اند. روش تحقیق حاضر کیفی است. روش گردآوری اطلاعات بررسی‌های میدانی، مطالعات اسنادی، و مصاحبه است. روش تجزیه و تحلیل اطلاعات توصیفی-تحلیلی می‌باشد. نتایج تحقیق حاکی از آن است که در خرم‌آباد به خاطر شغل اکثر مردم در زمان قاجار که کشاورزی و دامپروری بوده است فعالیت زنان در کنار مردان امری گریزناپذیر بوده است و به همین منظور زنان از حریم‌های جنسیتی و لایه‌های محرمیت آنچنان برخوردار نبوده‌اند.

اهداف پژوهش:

۱. تحلیل مؤلفه فرهنگ معیشتی در نحوه شکل‌گیری و ساختار خانه‌های قاجاری در خرم‌آباد.
۲. تبیین نقش جنسیت در پلان‌های خانه‌های قاجاری خرم‌آباد.

سوالات پژوهش:

۱. چه ارتباطی میان خانه‌های قاجاری خرم‌آباد با جنسیت و فرهنگ معیشتی وجود دارد؟
۲. شکل‌گیری پلان و ساختار خانه‌های قاجاری خرم‌آباد چه ارتباطی با جنسیت و فرهنگ معیشتی دارد؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۵۰

دوره ۲۰

صفحه ۶۸۵ الی ۶۹۹

تاریخ ارسال مقاله: ۱۴۰۱/۰۲/۲۰

تاریخ داوری: ۱۴۰۱/۰۴/۲۵

تاریخ صدور پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۰۲

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۶/۰۱

کلمات کلیدی

فرهنگ، جنسیت، خانه‌های قاجاری خرم‌آباد، معیشت.

ارجاع به این مقاله

محمدزاده، سودابه، سلطان‌زاده، حسین، دباغ، امیرمسعود. (۱۴۰۲). تبیین نقش جنسیت و فرهنگ معیشتی در ساختار شکل‌گیری پلان‌های خانه‌های قاجاری (نمونه موردی خانه‌های قاجاری خرم‌آباد). مطالعات هنر اسلامی، ۲۰(۵۰)، ۶۸۵-۶۹۹.

[dori.net/dor/20.1001.1.1735708.1402.20.50.356](https://doi.org/10.22034/IAS.1735708.1402.20.50.356)

dx.doi.org/10.22034/IAS.2022.351207.2018

** این مقاله برگرفته از رساله دکتری "سودابه محمدزاده" با عنوان "نقش جنسیت در شکل‌گیری فضا در خانه‌های تاریخی (بررسی موردی: خانه‌های دوره صفویه و قاجار در شهرهای اردبیل و خرم‌آباد)" است که به راهنمایی دکتر "حسین سلطان‌زاده" و مشاوره دکتر "امیرمسعود دباغ" در سال ۱۴۰۱ در دانشگاه "آزاد اسلامی" واحد "تهران مرکزی" ارائه شده است.

مقدمه

مسئله جنسیت^۱، مسئله‌ای قابل تطبیق بنابر عوامل مختلف اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی است که با تغییر جامعه به لحاظ مکانی و زمانی، تغییر می‌کند. تفاوت در نقش‌های جنسیتی^۲ براساس عواملی مختلف از قبیل وضع اقتصادی، محیط‌زیست، راهبردهای سازگاری و درجه پیچیدگی جوامع تعریف می‌شود و به‌صورت بدیهیات در مورد مشخصه‌های زن یا مرد بودن در اذهان جوامع نقش می‌بندد. "گوناگونی نقطه‌نظرها با پدیده‌های اجتماعی مرتبط با جنسیت در زمان‌ها و مکان‌های مختلف به صورت‌های متنوع نمود پیدا می‌کند" (Nersisiane, ۲۰۱۲, p.۶۰). در موضوع رابطه جنسیت - فضا در جامعه سنتی، تأثیرپذیری جنسیت از فرهنگ معیشتی^۳ مورد توجه است. شیوه‌های معیشت، نقش‌های جنسیتی را رقم می‌زند و نحوه نگرش به جنسیت را شکل می‌دهد.

فرضیه عمومی پژوهش آن است که شیوه متفاوت معیشت سنتی در خرم‌آباد، تعریف جنسیت در این منطقه را متفاوت کرده و این موضوع در ساختار شکلی خانه‌های سنتی قابل مشاهده است. برای سنجش این فرضیه، پس از بررسی ادبیات موضوع و به‌منظور تدقیق مسئله، تعدادی از خانه‌های سنتی که متعلق به دوره قاجار است، انتخاب و عناصر کالبدی و فضایی آن‌ها مورد تحلیل قرار می‌گیرد. سپس رابطه جنسیت - فضا از طریق بررسی سه موضوع قلمروهای جنسیتی، سلسله‌مراتب فضایی، حریم و محرمیت در خانه‌های این اقلیم، مورد ارزیابی و مقایسه قرار می‌گیرد. بنابراین پرسش‌های این پژوهش عبارت‌اند از: (۱) آیا شکل‌گیری خانه‌های قاجاری با جنسیت و فرهنگ معیشتی در خرم‌آباد مرتبط است؟ (۲) کدام عناصر شکلی و فضایی در خانه‌های مورد بررسی، مشخص‌کننده تفاوت‌های جنسیتی منطبق بر شیوه معیشت است.

بررسی پیشینه پژوهش حاکی از این است که تاکنون اثر مستقلی با این عنوان به رشته تحریر درنیامده است. در این میان آثار و پژوهش‌های متعددی به بررسی رابطه فرهنگ‌های بومی و ساختار خانه‌ها پرداخته‌اند و به همبستگی مستقیمی که میان مختصات فرهنگی با سازه‌های تاریخی و بومی وجود دارند اشاره کرده‌اند. پژوهش حاضر که به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های کتابخانه‌ای و مطالعات میدانی به رشته تحریر درآمده است در صدد است تا به بررسی دقیق و مستند ارتباط احتمالی میان مسئله جنسیت و فرهنگی معیشتی با سازه و پلان خانه‌های قاجاری در شهر خرم‌آباد بپردازد.

۱. رابطه جنسیت و شیوه معیشت

عواملی که می‌تواند بر نقش جنسیتی تأثیر بگذارد، در سه دسته کلی قابل بیان است: جنبه‌های فرهنگی، جنبه‌های مکانی - جغرافیایی و جنبه‌های معیشتی. شکل ۱، هر یک از این عوامل را تشریح می‌نماید.

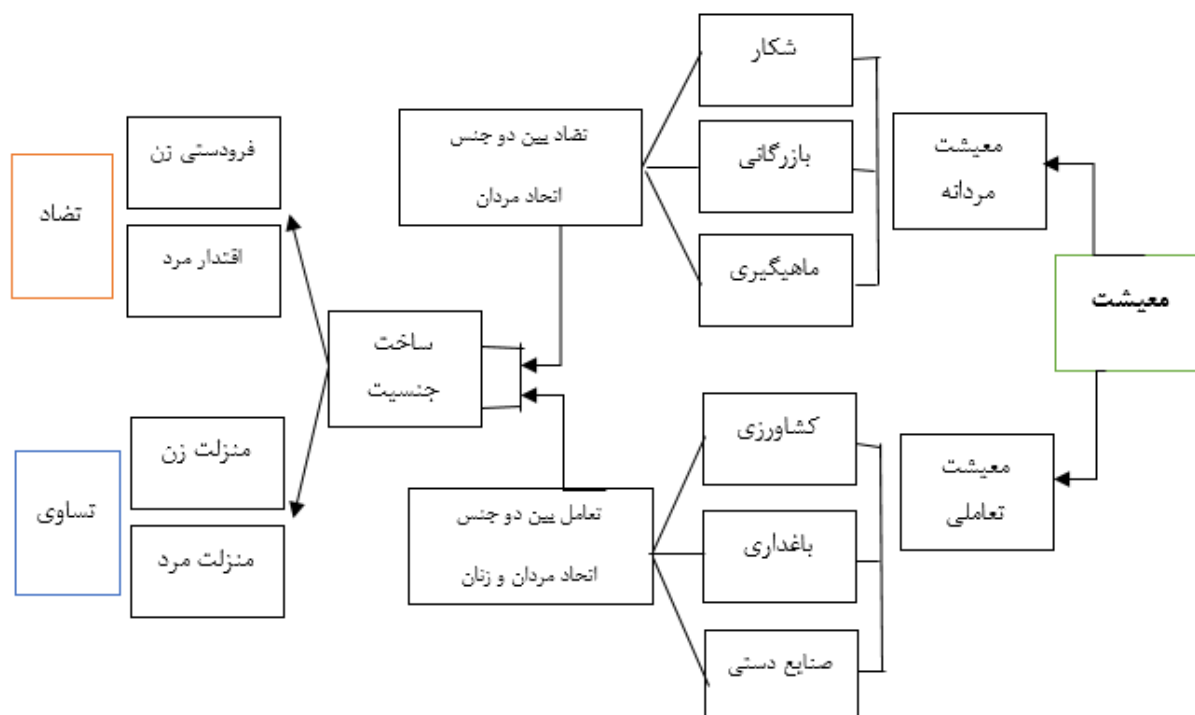
شکل ۱: مؤلفه‌های مؤثر بر مقوله جنسیت مؤلفه‌های جنسیت

آن استولر^۴، وضعیت اقتصادی را مبنای نقش جنسیت می‌داند. او می‌گوید آزادی و قدرت منتج از اقتصاد است (Stoller ۹۳ .p, ۱۹۷۷). کانی^۵ در این باره می‌گوید هرچه اختلاف منابع اقتصادی و اجتماعی بین زن و مرد بیشتر باشد، اختلاف قدرت بین زن و مردها هم بیشتر می‌شود (Movahed et al., ۲۰۱۳, p. ۱۶۴). بلاد^۶ نیز معتقد است: "فرد نان‌آور تصمیم‌گیرنده است و قدرت فرد دیگر نادیده گرفته می‌شود (Blood, ۱۹۷۲, p. ۱۵۷). معمولاً هر گاه دو فضای خانگی و عمومی کاملاً از هم مجزا شود، کسانی که خارج از خانه کار و فعالیت می‌کنند، وجهه بیشتری کسب می‌کنند (Martin . & Voorihles, ۱۹۷۵, p. ۲۳۱).

در جوامع مادر تبار ۶۴ درصد کارها توسط زن‌ها صورت می‌گیرد و در جوامع پدر تبار تنها ۳۰ درصد کار تولید را زنان انجام می‌دهند (Martin & Voorihles, ۱۹۷۵, p. ۲۶۳). در کشاورزی با گاواهن، قشر بندی جنسیتی^۷ تشدید می‌شود؛ چون در این نوع کشاورزی مرد به‌طور عمده مسئول تأمین معاش است. همچنین در جوامع شکار، نقش‌های جنسیتی از یکدیگر متفاوت هستند. تفاوت و تمایز بین کار خانگی زن و کار تولیدی مرد در خارج از خانه، موجب تضاد بین دو جنس می‌شود؛ در نتیجه، مرد به‌عنوان عنصری مقتدر که در محیط عمومی فعالیت دارد و زن به‌عنوان عنصری فرودست، خانگی و متعلق به دنیای اندرونی است. "جایگاه جنسیتی وقتی می‌تواند حالت متعادل تر داشته باشد که فعالیت‌ها در دو بخش اندرونی و بیرونی کاملاً از هم متمایز نباشند" (Nersisianse, ۲۰۱۲, p. ۶۰). شکل ۲ بیانگر رابطه بین شیوه‌های معیشت و ساختار جنسیت است.

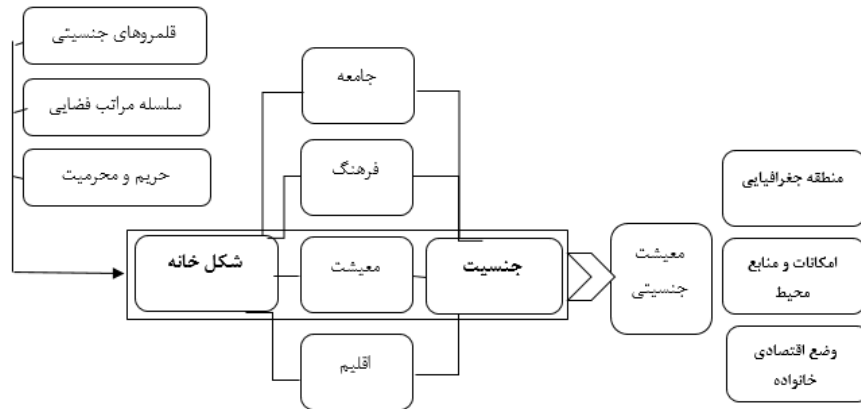
شکل ۲: ارتباط شیوه‌های معیشت و ساخت جنسی

۲. جنسیت و شکل خانه

راپاپورت^۸ مناسبات جنسیتی را به‌عنوان بخشی از عوامل فرهنگی-اجتماعی می‌داند که در نحوه شکل‌گیری خانه نقش دارد: "خصوصیاتی مانند نوع و زمان ارتباط اعضای خانواده، حضور زنان در جامعه و میزان و چگونگی ارتباط مرد و زن در بیرون از خانه و درون آن در شکل‌گیری مسکن هر دوره تاریخی مؤثر بوده‌اند" (Rapaport, ۱۹۶۹, ۶۰-۶۳). به اعتقاد وی، عامل فرهنگ که شامل اعتقادات مذهبی، روش زندگی و همچنین شیوه ارتباطات اجتماعی افراد است، نقش مؤثری در سازمان تقسیمات فضایی مسکن داشته است (Rapaport, ۱۹۶۹, p. ۴۷). اریکسون^۹ کاربرد اجتماعی سکونت را به‌عنوان ابزاری می‌داند که امکان باهم انجام دادن فعالیت‌ها را برای مردم به‌وجود می‌آورد و یا می‌تواند برای فعالیت‌های جمعی مانع باشد (Erikson, ۱۹۹۴, p. ۱۲۵). در نظر پالاسما^{۱۰}، خانه را نمی‌توان یک‌باره پدید آورد، بلکه از نظر زمان از تداوم برخوردار است (Palasma, ۲۰۱۱, p. ۱۱۷). بنابراین خانه تنها به پدیدآوری کیفیت جوی محیط اکتفا نکرده و باید خلق و خوی آن فعالیت‌هایی که درونش جریان می‌یابند را نیز آشکار سازد (Shultz, ۲۰۰۶, p. ۱۴۴). به‌طور کلی جامعه، اقلیم، فرهنگ و معیشت از سویی بر ساختار جنسیت و از سوی دیگر بر ساختار مسکن تأثیر دارند. در جامعه سنتی جنسیت در ارتباط با شیوه‌های معیشت و ساختار مسکن نیز در ارتباط با تعریف جنسیت، دارای مؤلفه‌هایی است که در شکل ۳ معرفی شده است:

شکل ۳: مؤلفه‌های جنسیت و تأثیر آن بر شکل خانه

۳. جنسیت و معیشت در منطقه مورد بررسی

۳/۱. معیشت تعاملی در خرم‌آباد

سرزمین لرستان (خرم‌آباد) به دلیل هوای سرد و کوهستانی و بارش‌های مناسب، وفور آب و وجود زمین‌های حاصلخیز، محیط مناسبی برای کشاورزی است. از سوی دیگر به دلیل همین شرایط آب‌وهوایی، گوسفند و بز قابل نگهداری هستند. در قسمت‌های کوهپایه‌ای لرستان زمین مناسب کشاورزی کم‌تر یافت می‌شود، به دلیل شیب زمین، کشاورزی جای خود را به باغداری و دامداری می‌دهد. در این مناطق کشاورزی و دامداری عمده مشغله مردم است (۶۷).
(Khakpoor, ۲۰۰۶, p

در این منطقه از آنجایی که همه اعضا در کار گردآوری معاش به‌طور مستمر مشارکت داشته‌اند، تفاوت‌های حقوقی در بین زن و مرد به نسبت محیط‌های دیگر بسیار اندک بوده است. کسب درآمد توسط زنان موجب ارتقای مقام و منزلت اجتماعی زنان در خانواده شده، موقعیت و پایگاهی خاص به آنان می‌بخشید. جدول ۱، منابع معیشت در خرم‌آباد و رابطه آن با جنسیت را بیان می‌کند.

جدول ۱. جدول رابطه معیشت و جنسیت در خرم‌آباد

نوع معیشت	جنس عهده‌دار	میزان تولید	شیوه معیشت
دامداری	زن و مرد	محدود	تعاملی
شکار	مرد	محدود	مردانه
	مرد	محدود	

کشاورزی	زن و مرد	گسترده	تعاملی
صنایع دستی	زن	گسترده	خانگی
	زن	گسترده	
	زن	گسترده	
باغ داری	زن و مرد	گسترده	تعاملی
زنبورداری	زن و مرد	گسترده	تعاملی

۴. ساختار شکلی خانه‌ها

توجه به جنسیت در اقلیم غرب کشور ما را به این نتیجه می‌رساند که جنسیت، معلول شرایط زیستی، بومی و معیشتی است. جدول ۲ تطبیق‌پذیری مسکن با جنسیت و فرهنگ معیشتی را نشان می‌دهد.

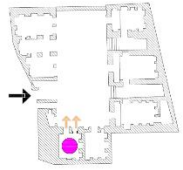
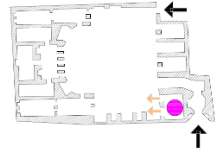
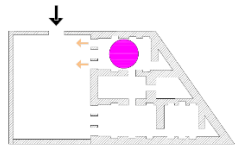
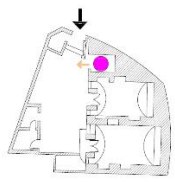
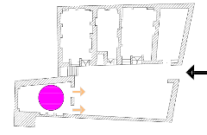
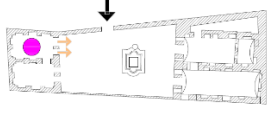
جدول ۲: تطبیق‌پذیری مسکن با جنسیت و فرهنگ معیشتی

نمونه پلان خانه	تطبیق‌پذیری مسکن	جنسیت و فرهنگ معیشتی
		
باز شدن تمام پنجره‌های اتاق‌ها و مهمان‌نشین و مطبخ به حیاط و نداشتن هشتی برای در ورودی (عدم حصار محرمیتی)	در این عکس کاملاً مشاهده میشود که خانه‌ها بسیار ساده و بازشوها همهگی به حیاط می‌باشند و یک حیاط و یک در ورودی نشان از همین موضوع است.	همکاری زنان با مردان در خرم‌آباد در تأمین معیشت موجب کاهش حصارهای جنسیتی در درون و بیرون مسکن شده است.

۵. معرفی خانه‌های مورد مطالعه

در پژوهش حاضر با انتخاب تعدادی از خانه‌های سنتی در بافت قدیم خرم‌آباد، به تحلیل و مقایسه عناصر کالبدی خانه‌ها پرداخته می‌شود. برای این منظور تعداد ۶ خانه در خرم‌آباد به‌عنوان نمونه‌های موردی برگزیده شده است؛ معیار انتخاب‌ها، نشان دادن بیشترین تغییرات در ساختار و شکل خانه‌ها می‌باشد. همچنین تمامی خانه‌ها متعلق به دوره قاجار می‌باشند. جدول ۳ خانه‌های قاجاری مورد مطالعه در پژوهش حاضر را معرفی می‌نماید.

جدول ۳: معرفی خانه‌های مورد مطالعه و موقعیت آن‌ها

خانه نصیری	خانه آخوند ابو	خانه کشفی
		
خانه رضوانی	خانه سلاح ورزی	خانه سادات
		

۶. تحلیل عناصر کالبدی خانه‌ها

در خانه‌های خرم‌آباد، تعداد اتاق‌ها از ۳ یا ۴ اتاق تجاوز نمی‌کند. یک حیاط بیشتر وجود نداشته و اتاق‌ها همگی مشرف به حیاط بوده‌اند؛ بنابراین قلمروهای جنسیتی در عناصر کالبدی خانه بلکه در قالب فعالیت‌ها بروز می‌یابد. در خرم‌آباد، اتاق مهمان ضمن قرار داشتن در بهترین مکان، حداکثر هم‌پیوندی را با عرصه‌های خصوصی داشته و حتی در اوقات دیگر نیز مورد استفاده فعالیت‌های روزمره ساکنان قرار می‌گرفته است.

۶.۱. ورودی

در خانه‌های خرم‌آباد، حصار به مفهوم سد بصری نیست؛ بلکه عموماً به‌عنوان مرز تعیین‌کننده حدود خصوصی به کار می‌رود که در خانه‌های خرم‌آباد نشانی از آن نیست. عنصر مهم ورودی که هشتی می‌باشد در تعداد بسیار محدودی از خانه‌ها وجود داشته است. دالان‌ها یا تعدد درهای ورودی در نمونه‌ها بسیار کم بود.

۶.۲. مهمان‌خانه

در فرهنگ مردم ایران، تجمع مردان خویشاوند و همسایه در مهمان‌خانه یکی از خانه‌ها در اوقاتی از هفته مرسوم بوده است. این رفتار، لزوم جداسازی مهمان‌خانه (مضيف) را از سایر بخش‌های خانه ایجاب می‌کرده است. مضیف محل پذیرایی از مهمان‌های مرد خانواده است که عموماً نزدیک ورودی قرار گرفته و مستقیماً به هشتی باز می‌شده است؛ در بعضی موارد در طبقه دوم واقع شده و توسط پله مستقیماً با هشتی ارتباط برقرار می‌کند. در خرم‌آباد، مهمان‌خانه برای ساکنان غرب ایران از عرصه زندگی خانوادگی جدا نیست، و تنها عامل جداسازی اتاق مهمان و فضای نشیمن،

ممکن است پله‌های بین این دو عرصه یا یک راهرو باشد؛ مهمان‌خانه بخشی از خانه است که برای احترام نهادن به مهمان ممکن است بزرگ‌تر یا از تزیینات بیشتری ساخته شده و از ظاهر مناسب‌تری برخوردار باشد. در برخی الگوها اولین اتاق بعد از ورود به خانه را به‌عنوان اتاق مهمان در نظر می‌گرفتند که جداسازی با فاصله یا اتاق‌های خصوصی خانه مدنظر نبوده است. در این اتاق تفکیک جنسیتی فضا نه با عناصر کالبدی بلکه در قالب فعالیت‌ها صورت می‌گرفته است. موقعیت مهمان‌خانه در خانه‌های خرم‌آباد در شکل ۴ مقایسه شده است.

شکل ۴: تعریف مهمان‌خانه متناسب با تعریف جنسیت

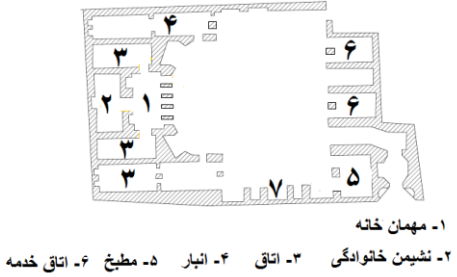

۶.۳. نشیمن خانوادگی

نشیمن در خانه‌های خرم‌آباد، فضایی از یک اتاق است که از نظر عملکردی یکی از شاخصه‌های زندگی خانوادگی و محل اجتماع اعضای خانواده است. «ایوان فضایی است که در آنجا اعضای خانواده بر سر یک سفره می‌نشینند و استراحت می‌کنند و زنان هم مشغول کار می‌شوند» (Bromberger, ۱۹۹۲, p. ۱۱۰).

در خانه‌های اعیانی خرم‌آباد، نشیمن خانوادگی به اتاق ارسی انتقال می‌یابد که دید وسیع به بیرون داشته و دید از بیرون به درون را تا حدودی صلب می‌کرده‌اند. این موضوع به دلیل وابستگی متغیر جنسیت به متغیر طبقه اجتماعی و شیوه معیشت است. به این معنا که در طبقات اجتماعی مرفه - از آنجاکه مردان به کار تجارت مشغول بوده و زنان در تأمین معاش دخالتی نداشته‌اند - زنان اعیان از ارتباط کم‌تری با عرصه عمومی برخوردار بوده و حضور آنان در عرصه عمومی توجیهی نداشته است. عناصر محرمیت در عرصه زندگی خانوادگی در شکل ۵ مقایسه شده است.

شکل ۵: عناصر محرمیت در عرصه زندگی خانوادگی

موقعیت نشیمن در خانه قاجاری خرم‌آباد	
 <p>ارسی مانع دید به نشیمن خانوادگی شده اند</p>	 <p>۱- مهمان خانه ۲- نشیمن خانوادگی ۳- اتاق ۴- انبار ۵- مطبخ ۶- اتاق خدمه</p>
<ul style="list-style-type: none"> • نشیمن و مهمان‌خانه ارتباط بی‌واسطه با هم دارند. • اتاق خصوصی و تالار تنها با یک مفصل (راهرو کوچکی) به هم مرتبطند. 	

۶.۴. مطبخ

در خانه‌های خرم‌آباد، درست است که یک فضا را مختص آشپزی در نظر داشته‌اند اما اتاق مشخصی برای آشپزخانه نمی‌توان بیان کرد. بخشی از فعالیت آشپزی درون اتاقی که کوره داشته انجام می‌گیرد و در مواردی انباری و آشپزخانه در طبقه همکف درهم ادغام شده‌اند. فعالیت پخت‌وپز بنا به فصول مختلف سال در فضاهای مختلف خانه انجام می‌شده است. بنابراین آشپزخانه در خانه‌های خرم‌آباد، فضایی تفکیک شده و حائل‌بندی شده نیست بلکه در ارتباط با سایر عرصه‌های خانه قرار دارد. از بررسی عناصر کالبدی خانه‌ها در منطقه مورد مطالعه، الگوی جنسیت- فضا به دست می‌آید که در جدول ۴ خلاصه شده است.

جدول ۴: الگوی جنسیت- فضا در خانه‌های خرم‌آباد

رابطه معیشت تعاملی و ساختار خانه‌های خرم‌آباد	
ورودی مستقیم، بدون حائل و مفصل و در ارتباط بی‌واسطه با عرصه خصوصی	ورودی
مهمان‌خانه به لحاظ حرمت نهادن به مهمان، اکثراً در طبقه بالا قرار دارد و مرز آن با عرصه خصوصی، پله‌های تمایز می‌باشد.	مهمان‌خانه
نشیمن خانوادگی با سایر فضاها رابطه مستقیم دارد و دالان یا فضای واسط مابین آن‌ها وجود ندارد.	نشیمن خانوادگی
مطبخ فضایی حصاربندی شده نیست؛ بلکه در ارتباط با سایر عرصه‌های خانه قرار دارد و حتی فعالیت آشپزی قابل انتقال به سایر عرصه‌ها است.	مطبخ

۷. موضوعات مرتبط با جنسیت در شکل‌یابی فضاها

۷.۱. قلمروهای جنسیتی

موضوع مهم در زمینه رابطه جنسیت و فضا، چگونگی شکل‌دادن به عرصه‌های جنسیتی است که در قالب تفکیک یا پیوستگی عرصه‌های عمومی و خصوصی و درجه محصوریت فضاها، نمود کالبدی می‌یابد. در خانه‌های خرم‌آباد فضا تنوع‌پذیر است. ساخت فضاها متعدد با کارکردهای مجزا و احداث قلمروهای جنسیتی متمایز در خانه‌ها برای جامعه‌ای که ساعات استفاده از فضاها خصوصی بسیار اندک است، موجه نیست. به همین دلیل در این مناطق، سعی بر استفاده چندگونه از فضاهاست. از اتاق‌های اصلی خانه به ندرت برای انجام کارهای خاص استفاده می‌شود. در واقع این اتاق‌ها بر حسب نقش‌هایی دائمی که ممکن است برعهده داشته باشند متمایز نمی‌شوند؛ بلکه هر یک از آن‌ها به نوبت و مطابق با آهنگ تغییرات فصلی، مرکز حیات خانوادگی می‌شود» (Bromberger, ۱۹۹۲, p. ۱۰۹).

۷.۲. سلسله‌مراتب فضایی

عبور از یک فضای همگانی (چه گذر و چه میدان) به‌صورتی بلافصل و بی‌واسطه تحقق نمی‌یافت و همواره فضایی به‌سان یک مفصل، فضای همگانی را از فضای اندرون جدا کرده است (Falamaki, ۲۰۰۷, p. ۶۰۰). ورودی خانه‌های سنتی در بعضی از شهرها، واردشوندگان را بر حسب جنس (زن یا مرد) و رابطه آن‌ها با خانواده (رابطه فردی یا جمعی، شخصی یا اجتماعی، کوتاه‌مدت یا درازمدت) به فضاها مختلف خانه هدایت می‌کرد (Ramezan Jamaat & Neyestani, ۲۰۱۱, p. ۶۷).

معمولاً کوبه مخصوص مردان بر روی لنگه راست و کوبه زنان بر روی لنگه چپ دروازه قرار داشت. پس از گذر از در ورودی بنابه عرصه خصوصی خانه وارد می‌شدند که خود به فضای باز مانند حیاط، فضای نیمه‌باز مانند ایوان سرپوشیده، فضای نیمه‌بسته مانند شناسیل و نیز فضاها بسته همچون اتاق‌ها تقسیم می‌شده است. اما شیوه‌های معیشت و موقعیت اجتماعی زن در خرم‌آباد عاملی برای نفی حجاب‌های مستترکننده درون خانه و کاهش سلسله‌مراتب فضایی بوده است.

۷.۳. حریم و محرمیت

حریم خصوصی به‌عنوان علاقه بنیادین انسان در همه فرهنگ‌ها دیده می‌شود. این حریم، مکانی است که حدود دارد و نباید بدون دلیل به آن تعرض شود (Hansson, ۲۰۰۸, p. ۱۲۹). حریم ایجاد مرز می‌کند و به معنای جدایی نیست؛ بلکه در کلیه شئون زندگی و روابط اجتماعی و به تبع آن در معماری تأثیرگذار است (Jabal Ameli, ۱۱۰, ۱۹۹۶). خانه حریم فرهنگی است که ما را از دیگری جدا می‌کند و در عین حال زندگی و همزیستی ما با دیگران را ممکن می‌نماید (Fazeli, ۲۰۰۸, pp. ۳۶-۳۵).

در خرم‌آباد متناظر با گستردگی فضای اجتماعی بین داخل و خارج خانه و استفاده محدود از فضای درونی، حریم خانه‌ها شکل نرم‌تر و نفوذپذیری بیشتری داشته، حجاب‌ها و محرمیت‌های فضای زیست به حداقل رسیده و به‌گونه‌ای متفاوت عرضه می‌شود: این موضوع نه به معنی فقدان حریم بلکه شیوه متفاوت ایجاد حریم است. مانع می‌تواند باتوجه به میزان محصوریت، به سه دسته تقسیم شود. حالت اول کاملاً صلب مثلاً یک در، حالت دوم، غیر صلب است و آخری می‌تواند با به کارگیری جزئیاتی در کف‌سازی فضاها ایجاد و بیشتر با حالتی روان‌شناسانه همراه شود. امکان نفوذ به این فضاها از اول به آخر افزایش خواهد یافت (Chemmayef & Alexander, ۱۹۶۵, p. ۱۲). حریم در خانه‌های خرم‌آباد در قالب الگوهای رفتاری و موانع غیر ثابت و غیر سازه‌ای اعمال می‌شود. کاهش و افزایش عناصر شکلی و کالبدی برای ایجاد حریم در فرهنگ خرم‌آباد نشان می‌دهد که مفهوم حریم از فرهنگی به فرهنگ دیگر تفاوت می‌کند (Fazeli, ۲۰۰۸, pp. ۳۶-۳۵). شاخص‌های حریم، عرصه‌بندی و سلسله‌مراتب فضایی خانه‌ها که با جنسیت مرتبط است در جدول ۵ معرفی شده است.

جدول ۵: تأثیر جنسیت بر حریم، عرصه‌بندی و سلسله‌مراتب فضایی خانه‌های خرم‌آباد

خانه‌های خرم‌آباد		شاخص‌ها		
	دارد	جلوخان	۱	سلسله‌مراتب
	دارد	درگاه	۲	
	در بعضی خانه‌ها	پیرنشین	۳	
	در بعضی خانه‌ها	هشتی	۴	
	دارد	حیاط	۵	
	دارد	اتاق	۶	
		ورودی	←	عرصه‌بندی
		سکونت	■	
		مهمان	●	
		خدماتی	▲	
		حیاط	□	
دیوار محوطه		کاملاً صلب	حریم خارجی	حریم
ارسی: مانع دید از بیرون به درون مهمان‌خانه و نشیمن خانوادگی		غیر صلب		
-		غیر ثابت		
دیوار بین اتاق‌ها		کاملاً صلب	حریم داخلی	حریم
درب مابین اتاق‌ها، پله بین اتاق، مفصل بین مهمان‌خانه و اتاق‌ها		غیر صلب		
مانع دید از بیرون به درون	پرده	غیر ثابت		
حریم نشستن مردان و زنان	شیوه رفتارها			
نشستن مردان در حیاط				
نشستن مردان در مهمان‌خانه				

نتیجه‌گیری

نتایج تحلیل‌های تطبیقی عناصر کالبدی و قضایی خانه‌ها نشان می‌دهد که: ۱. فضاهای زیستی در منطقه خرم‌آباد، تحت تأثیر جنسیت که واجد خاستگاه‌های فرهنگی، محیطی، اجتماعی، تاریخی و سیاسی آن منطقه است شکل گرفته؛ سیمایی که با برون‌گرایی اقلیمی همساز با اقلیم و فرهنگ نمایان شده است؛ ۲. در خانه‌های خرم‌آباد، فضاهای وابسته به قلمروی خصوصی در اوقات مختلف روز می‌توانند با قلمروی عمومی ترکیب یا تفکیک شوند؛ ۳. اتاق مهمان در خانه‌های خرم‌آباد هم‌پیوندی بالایی با سایر عرصه‌ها داشت؛ به طوری که اولین اتاق بعد از ورود به خانه، یا اتاقی در بالاخانه و یا حتی گاهی بخشی از اتاق خصوصی را به جایگاه مهمان اختصاص می‌دادند؛ ۴. سلسله‌مراتب دسترسی در خانه‌های قدیمی ایران به ترتیب عرصه عمومی (کوچه)، نیمه‌عمومی (حوزه ورودی) و خصوصی (حیاط) می‌باشد، اما میزان تفکیک هر یک از عرصه‌ها در اقلیم‌های مختلف، متفاوت است؛ ۵. در پلان خانه‌های خرم‌آباد، این سه ویژگی بسیار کم وجود دارد. در خانه‌های خرم‌آباد بین میزان استفاده از فضای سکونتی و تنوع‌پذیری فضاها رابطه مستقیم وجود دارد.

پی‌نوشت

۱. Gender
۲. Gender role
۳. Livelihood culture
۴. Stoller
۵. Cooney Rosemary
۶. Robert Blood
۷. Gender stratification
۸. Rapaport
۹. Erikson
۱۰. Pallasmaa

تشکر و قدردانی

سپاس از تمامی عزیزانی که در راستای این تحقیق مرا یاری رساندند. اساتید بزرگوارم که راهنمایی‌هایشان مانند چراغی راه را برایم روشن کرد و خانواده مهربانم که در مسیر راه مرا حمایت کردند و سازمان‌های مربوطه که اطلاعاتشان را بی‌دریغ در اختیار بنده قرار دادند.

منابع و مأخذ:

کتابها

- ایزدینا، حمید. (۱۳۵۰). تاریخ لرستان، جلد ۱ و ۲. خرم‌آباد: نشر دانش.
- تیلیون، ژرمین. (۱۳۹۰). هویت جمعی در شناسایی مصادیق فرهنگ. (ترجمه جلال ستاری). تهران: نشر مرکز.
- سیراد، آیرین. (۱۳۹۵). در خانه؛ انسانشناسی فضای خانگی، ترجمه غزنویان و دیگران، تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- شولتز، دوآن. شولتز، سیدنی آلن. (۱۳۹۸). نظریه‌های شخصیت. مترجم: یحیی سیدمحمدی. تهران: ویرایش.

مقالات

- افشاری، محسن؛ پور دیهیمی، شهرام. (۱۳۹۵). «مقیاس‌های روش زندگی در مسکن». مسکن و محیط روستا، ش ۱۵۴، ۳-۱۴.
- امینی، امیرحسین؛ سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۹۶). «بررسی تحلیلی پیرامون بحران معماری و شهرسازی و پدیده‌شناسی گونه‌های خانه». فصلنامه مدیریت شهری، ۴۶، ۹۴-۷۸.
- جیحانی، حمیدرضا و همکاران. (۱۳۹۸). «گونه‌شناسی خانه‌های تاریخی دوره قاجاریه نراق». معماری، ۳۸ (۱۶۷)، ۱۳۰-۱۱۵.
- حق لسان، مسعود؛ ایرانی، مه‌ری و نیک‌نام، سودا. (۱۳۹۹). «مطالعه سیر تحول ساختار فضایی خانه‌های سنتی ایران از بعد کالبدی و ارتباطی با روش نحو فضا نمونه موردی: خانه‌های دوره قاجاریه و پهلوی تبریز». فصلنامه مسکن و محیط روستا، ۱۷۲، ۳۲-۱۷.
- مرادی‌نسب، حسین. (۱۳۹۹). «تبیین جایگاه حریمیت در نسبت با قلمرو و خلوت در مسکن سنتی ایران بر پایه آموزه‌های اسلامی». فصلنامه مسکن و محیط روستا، ۳۹ (۱۷۲)، ۶۰-۴۷.
- ورمقانی، حسنا؛ سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۹۷). «نقش جنسیت و فرهنگ معیشتی در شکل‌گیری خانه (مقایسه خانه‌های قاجاری گیلان و بوشهر)». نشریه علمی پژوهشی معماری و شهرسازی آرمان شهر، ش ۲۳، ۱۳۴-۱۲۳.

منابع لاتین

- Blood, R.O. (۱۹۷۲). The Family. New York: The Free Press.
- Bronberger, C. (۱۹۹۲). Habitat, architecture et Societe Rurale Dans la Plaine du Gilan.(A. Gushegir, Trans).

- Castles, M. (۲۰۰۲). The Rise of the Network Society (H. Chavoshian. Trans.). Tehran: Tarhe No.
- Chermayeft, S., & Alexander, C. (۱۹۶۵). Community and Prag: Toward a New Architecture of Humanism. Contributor Publisher Anchor Books Doubleday.
- Enkson, J. (۱۹۹۴). Dwelling Values Aspects of Housing Quality ENHR Conference in Glasgow
- Falamaki, M.M. (۲۰۰۷). The Formation of Architecture in the Experiences of Iran and the rest. Tehran: Faza Publication
- Fazeli, N. (۲۰۰۸). Modernity and Housing. Ethnographic Approach to the Concept of Home, Rural Lifestyle and its Current Transformations. Journal of Iranian Cultural Research. ۱(۱), ۲۵-۶۳ .
- Ghobadian, V. (۲۰۰۴). Climatic Anahsis of the Traditional Iranian Buildings. Tebran: University of Tehran
- Habibi, A. (۲۰۱۲). Bastac's Traditional Architecture. Journal of Culture of people. ۱۰(۳۹), ۱۲۹-۱۴۴ .
- Hansson, M.G. (۲۰۰۸). The Private Sphere: An Emotional Territory and its Agent New York: Springer
- Hedayat, A., & Tabaeian, M. (۲۰۱۳). The Survey of Elements Forning Houses and Their Reasons in the Historical Fabric of Bushehr. Journal of Architecture in Hot and Dry Climate. ۳(۳), ۳۵-۵۲ .
- Jabal Ameli, A. (۱۹۹۶). Esfahan Houses in Contemporary. Proceedings of Iranian Congress of Architecture and Urban Planning. Tehran: Cultural Heritage Organization, ۴.
- Khakpoor, M. (۲۰۰۶). Native Housing in the Rural Communities of Guilan. HONAR-HA-YE-ZIB. ۴. ۲۲, ۶۳-۷۲
- Khakpoor, M., Ansari, M., & Tabernian, A. (۲۰۱۱). The Typology of Houses in Old Urban Tissues of Rasht. HONAR-HA-YE-ZIB. ۴. ۲(۴۱), ۲۹-۴۲.
- Martin K., & Voorihles, B. (۱۹۷۵). Female of the Species. New York: Columbia University Press .
- Mashayekh, A.K., Kenin, A.H., Gerami Motlagh, A., & Zamani AR. (۲۰۱۳). Bushehr Province. Tehran: Publishing company of Textbooks of Iran.

Movabed, M., Enayat, H., & Mardani, M. (۲۰۱۳). Study of the Factors Related to the Power Distribution Structure in the Family (Case Study of Mamed Women in Shiraz). Quarterly of Social Studies and Research in Iran. ۱(۳), ۱۵۹-۱۷۸.

Nersisianse, E. (۲۰۱۲). Anthropolog of Gender. Tehran: Afkar. - Norberg-Shulz, C. (۲۰۰۶). The Concept of Dewlling on the way to Figurative Architecture (M. Yarahmadi, Trans.). Tehran: Agah

Palasma, J. (۲۰۱۱). Identity, Intimacy and Domicile (A. Majd. Trans.). Journal of Cinema Industry. ۹۷, ۱۱۶-۱۲۱

Ramezan Jamaat, M., & Neyestani, J. (۲۰۱۱). The Effects of Tradition and Modernity in the Entrance Spaces of the Houses of Tehran During the Qajar Period. HONAR-HA-TE-ZIB. ۴, ۲(۴۴). ۶۵-۷۵.

Rapoport, A. (۱۹۶۹). House Form and Culture. United State of America University of Wisconsin Milwaukee Stoler, A. (۱۹۷۷). Class Structure and Female Autonomy in Rural Java. Journal of Fomentin Culture and Society, ۳(۱), ۷۴-۸۹